

ІНТЕГРАЦІЯ АЛАНІВ У ХОЗАРСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У VIII–X ст.

У VIII–X ст. алани проживали в різних частинах Хозарського каганату і відзначалися етнічною строкатістю. Так, алани Північного Кавказу поділялися на західних аланів-асів, які традиційно перебували під значним впливом не лише хозарів, але й Візантії східних аланів, які до перших десятиліть X ст. були під владою хозарів. Алани, котрі мешкали в лісостеповому і степовому Подонні та на правобережжі Середньої Волги, переважно походили від західнокавказьких аланів-асів і значилися в письмових документах як народ *буртас* (*ф.рдас*). Очевидно, поруч з ними проживали представники окремих родів сарматського походження, які увійшли до складу булгарських племен. Певний відсоток аланського населення у той час проживав у Південно-Західному та Східному Криму – поруч з готами та іншими місцевими етнічними групами. В центральних областях Хозарії проживали також вихідці з Хорезму – аси та ал-арсії, нащадки аорсів часів античності. Таку етнічну строкатість та розпорошеність сармато-аланського населення Хозарського каганату можна пояснити не лише послідовністю міграцій сарматів і аланів на територію Східної Європи та Північного Кавказу і зовнішньополітичними обставинами, а й тією внутрішньою політикою, яку проводила хозарська верхівка щодо залежних народів.

Слід зазначити, що сучасні дослідники певною мірою торкалися питань взаємовідносин аланів з хозарами, від яких вони залежали. Так, характеру стосунків між північнокавказькими аланами і хозарами приділяли увагу у своїх дослідженнях Ю.А. Кулаковський [Кулаковский 1899, 49–54], В.О. Кузнецов [Кузнецов 1984, 103–107], О.В. Гадло [Гадло 1979, Гадло 1994] та інші дослідники. Становище аланів лісостепового Подоння в Хозарському каганаті детально висвітлювались у дослідженнях Г.С. Афанасьєва [Афанасьев 1993, 4–12; Афанасьев 1987, 89–132], С.О. Плетньової [Плетнева 1989, 7, 282] та інших дослідників. Етнічній групі ал-

арсіїа у складі Хозарського каганату приділяв багато уваги О. Прицак [Голб, Прицак 1997, 66, 75–77]. Проте ще не було зроблено узагальнюючого дослідження, в якому висвітлювались питання соціально-політичного статусу етнічних груп сармато-аланського походження в каганаті в контексті особливостей внутрішньої і зовнішньої політики хозарів. Саме вирішення цього питання допоможе визначити характер взаємовідносин між хозарами та осілим населенням у Каганаті. Дана стаття присвячена саме цим питанням.

За спостереженнями дослідників, у Хозарському каганаті створилася своєрідна політична система, у якій панівне становище посідав хозарський етнос, на чолі якого були шляхетні хозарські роди, серед котрих панівними були роди кагана та бека-царя. Особливий інтерес становить також походження правлячої каганської династії. Ал-Масуді про походження династії хозарських каганів повідомляє таке: “Я не знаю, чи давній такий порядок, чи новий, але, якщо посада цього хакана належить членам якоїсь (певної) родини із їхньої знаті, я вважаю, що влада належала (цій родині) з давніх часів” [Минорский 1962, 195]. М.І. Артамонов висунув припущення, що правлячою династією у хозарів був тюркютський харизматичний клан Ашина, який до того панував як у Великому Тюркському, так і в Західному Тюркському каганаті [Артамонов 1962]. Слід додати, що походження харизматичного клану Ашина Л.М. Гумільов пов’язував не з тюрками, а з сянбінцями [Гумилев 1993]. А це означає, що навіть правляча династія хозарських каганів мала іноземне походження. Досить характерним є те, що, проживаючи у містах, хозарська аристократія намагалася не відмовлятися від традицій кочового суспільства. Цар Йосип повідомляє, що у теплий період року він, хозарський цар, і представники шляхетних родів на кілька місяців залишали хозарську столицю та вели кочовий спосіб життя у степах [Коковцов 1932, 102–103]. Крім того, як

свідчать письмові джерела, хозари брали участь у міжнародній трансконтинентальній торгівлі рабами – переважно іноземного походження. А це означає, що вони мали рабів-іноземців. Проте, як свідчать ал-Істахрі та Ібн Хаукаль, хозарський уряд дозволяв лише хозарам-ідолопоклонникам продавати у рабство своїх дітей та одноплемінників, що не дозволялось робити послідовникам ісламу, іудаїзму та християнства [Калинина 2000, 15–16]. Проте цар Йосип характеризував підвладні хозарам народи (у тому числі аланів та буртасів) переважно як землеробів та напівкочівників [Коковцов 1932, 102–103].

На думку сучасних дослідників, територію каганату VIII–X ст. можна було розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія – землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами хозарського кагана [Гадло 1994, 27; Новосельцев 1990, 143]. При цьому до числа перших етнічних груп належали ал-арсії та аси, які походили з Хорезму, але проживали в центрі Хозарського каганату і безпосередньо підкорялись хозарському каганові та цареві. До числа інших васальних народів слід віднести аланів Північного Кавказу та Лісостепоного і Степоного Подоння, а також аланів Криму, які мешкали у східній та південно-західній частинах півострова. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що навіть за часів розквіту Хозарського каганату хозари продовжували зберігати традиції родового ладу і, відповідно, типову для кочівників структуру суспільства. Навіть у першій половині X ст. при владі залишалися представники роду кагана на чолі з самим каганом, з середовища та заступником кагана – беком, що був відомий як цар хозарів. Другий щабель у цій ієрархії хозарського суспільства посідали знатні хозарські роди. Із числа представників шляхетних родів каганом або беком призначались військові начальники – тархани (з іранської – “суддя”, “перекладач”). На думку А.П. Новосельцева, тархани обиралися каганом із осіб, безпосередньо наближених до нього [Новосельцев 1990, 118]. Проте дані письмових

джерел свідчать про те, що тархани могли призначатись не лише із числа представників хозарського етносу. Так, можна згадати Ас-тархана, вихідця з Хорезму, ватажка хозарських військ, який, згідно з ат-Табарі та Ібн ал-Асіром, брав участь у поході до Закавказзя в 764/765 р. [Tabari, Vol. VIII, 7; Ibn al-Asir, 1978, 22]. Проте А.П. Новосельцев вважає, що в титулі правителя буртасів *т.р.у.* слід вбачати спотворений титул *тархан* [Новосельцев 1990, 119]. Якщо це так, то місцеві правителі підкорених хозарами народів могли за соціальним статусом прирівнюватись до найбільш впливових представників хозарської знаті. На думку А.П. Новосельцева та М.І. Артамонова, населення Хозарії розподілялось на знать (тарханів) і простий народ (представників нешляхетних родів). Перші не були зобов'язані сплачувати податки, а лише нести військову службу, а на других лягав увесь тягар податків на території, безпосередньо підпорядкованій каганові [Артамонов 1962, 400–402; Новосельцев 1990, 118]. Аналізуючи адміністративно-військовий устрій Хозарії в першій половині X ст., ми можемо відзначити, що у той період вже не існувало розділення території та населення (як власне Хозарії, так і всього каганату) на праве і ліве крило. Хоча не виключено, що така, типова для середньовічних кочівників, риса могла існувати у більш ранній період, але не була описана в письмових джерелах.

Що ж до залежних від хозарів територій, що були під владою місцевих правителів, то слід зазначити, що хозари призначали туди своїх представників центральної влади, яких називали *тудун* або *булишці* [Новосельцев 1990, 143]. Очевидно, ці особи контролювали насамперед виплату данини підвладними народами. У середині X ст. хозарський цар Йосип, перелічуючи підвладні йому народи, серед яких згадує аланів та буртасів, наголошує, що “всі вони платять данину” [Коковцов 1932, 81–83]. З числа підвладних хозарам народів насамперед слід виділити північнокавказьких аланів. Проте не до кінця зрозуміло, які частини північнокавказької Аланії перебували під хозарським протекторатом. Ще Ю.А. Кулаковський висловив думку, згідно з якою північнокавказькі алани від кінця VII ст. до першої половини

X ст. перебували у васальній залежності від хозарів і тому цей період в історії аланів не одержав достатнього висвітлення в письмових джерелах [Кулаковский 1899, 49–54]. Проте дані арабських та візантійських авторів про аланів в VII–IX ст. свідчать про те, що Західна Аланія – Асія і розташована біля Дар'яльського проходу Східна Аланія в цей період були окремими етнополітичними об'єднаннями і характер їхніх відносин з хозарами залежав від певних політичних обставин. Арабські джерела свідчать, що алани, як союзники хозарів, брали участь у хозаро-арабських війнах у 651, 662, 724, 725, 728–729 та 735 рр. При цьому арабські джерела зазначали, що араби неодноразово встановлювали свою політичну зверхність над аланами, якої ті намагалися позбутись на користь хозарів [Баладзори 1927, 8; Григорьев 1876, 53; Васильевский 1912, 387; Ибн ал-Асир 1940, 22–23; Якуби 1927, 7, 25–26; Восточные источники по истории Дагестана 1980, 47; Артамонов 1962, 202–231; Кузнецов 1984, 103–115]. На думку сучасних дослідників, у цих повідомленнях йдеться насамперед про східних аланів, що проживали в районі Дар'яльського проходу, який під час арабо-хозарських війн набув особливо великого стратегічного значення для хозарів [Зетейшвили 1976, 85; Кузнецов 1984, 103–104]. В.О. Кузнецов наводить дані східних джерел, згідно з якими хозари, відновивши свої сили після поразки у війні з арабами в 734–737 рр., знову заволоділи Аланією в 763 р. Це дало підстави дослідникові вважати, що Східна Аланія з 734-го до 763 р. тимчасово перебувала під владою арабів-мусульман, а потім знову повернулася до складу Хозарської держави [Кузнецов 1984, 107].

Дані документа Шехтера дають нам підстави вважати, що східні алани до початку X ст. були союзниками або васалами хозарів [Коковцов 1932, 116; Голб, Прицак 1997, 136–137, 140–141]. Проте на початку правління хозарського царя Аарона, тобто під час другого перебування на патріаршому престолі Миколи Містика між 912 і 925 рр., цар східних аланів почав підтримувати Візантію, наслідком чого стало офіційне поширення християнства у Східній Аланії та вихід її з-під влади хозарів [Кулаковский 1898, 1–9]. Як свідчать Кемб-

риджський документ та ал-Масуді, в 932 р. Східна Аланія знову опинилася під владою хозарів [Коковцов 1932, 116; Голб, Прицак 1997, 136–137, 140–141; Минорский 1963, 204]. У середині X ст. Костянтин Багрянородний зазначав, що правитель Аланії вже не жив у мирі з хозарами, але мав підтримку з боку візантійського імператора [Константин 1991, 53]. Це може свідчити про вихід насамперед Східної Аланії з-під влади хозарів і об'єднання східних і західних аланів та створення незалежної держави Аланія.

Крім того, Феофан свідчить про те, що частина аланів, котрі проживали поруч з абазгами, в 717 р. мала політичну незалежність від хозарів і проводила самостійну політику [Чичуров 1980, 65–67]. На думку С.Г. Зетейшвілі та В.О. Кузнецова, тут йдеться про аланів Верхнього Прикубання, тобто західних аланів-асів [Зетейшвили 1976, 81–84; Кузнецов 1984, 103]. Цілком можливо, що саме ці алани-аси згадуються в повідомленні Ібн ал-Асіра, згідно з яким у 721–722 рр. “тюрки”-хозари напали на аланів [Ибн ал-Асир 1940, 22–23]. Цілком можливо, що західні алани-аси у цей період намагались виступити на боці арабів проти хозарів, тому хозари здійснили випереджаючий удар. Великий інтерес становить припущення В.О. Кузнецова, побудоване на аналізі археологічного матеріалу, згідно з яким у верхів'ях Кубані катакомбні могили зникли під час арабо-хозарських війн через міграцію туди хозарсько-булгарського населення [Кузнецов 1984, 113]. Очевидно, хозари та їхні союзники-булгари, намагаючись послабити західнокавказьких аланів-асів, здійснили похід на їхні володіння, внаслідок чого частину території Асії було заселено болгарами, які стали основою місцевого військового гарнізону хозарів, а частину аланів-асів було переселено хозарами з верхів'їв Кубані до Лісостепового Подоння. Дані Кембриджського документа свідчать про те, що вже наприкінці IX ст. Асія воювала на боці Візантії проти хозарів [Коковцов 1932, 116; Голб, Прицак 1997, 136–137, 140–141]. Таким чином, західна частина північнокавказької Аланії – Асія могла бути залежною від хозарів території з 722 р. до кінця IX ст.

Отже, Східна Аланія з середини VII ст. до середини X ст. була автономним

державним утворенням у складі Хозарського каганату. Аланів, насамперед східних, що перебували під хозарським протекторатом, було об'єднано централізованою владою правителів. Так, ал-Масуді згадує царя аланів, який називається **К.рк. ндадж**, що “є загальним ім'ям для всіх царів”. За словами ал-Масуді, цей “цар володіє замками й місцями відпочинку й [час від часу] переїжджає туди на проживання” [Минорский, 1963, 205]. Ал-Масуді також повідомляє, що цар аланів має могутність, силу та більший вплив, ніж інші царі [Минорский 1963, 204]. Про царя аланів також згадує Ібн Русте, який повідомляє, що “цар аланів називається **Б. гаір**” і “це ім'я додається до кожного з їхніх царів” [Минорский 1963, 221]. Костянтин Багрянородний у середині X ст. згадує “ексусіократора Аланії”, який був настільки могутнім, що міг загрожувати Хозарії (перепиняти шлях хозарам у їхньому просуванні до Саркелу) й так звані “кліматам” [Константин 1991, 51–53]. На думку О.В. Гадло, “зміна титулатури правителя Аланії означала не лише посилення аланського об'єднання порівняно з іншими пов'язаними з каганатом політичними утвореннями Північного Кавказу, але було також відображенням соціальних процесів, що відбувалися усередині цього об'єднання, насамперед відриву аристократії пануючого племені (спільноти) від основного масиву своїх одноплемінників і перетворення її в єдину політичну надбудову, що стояла над федерацією загалом” [Гадло 1994, 19]. Костянтин Багрянородний говорить також про “архонта Асії”, який перебував у підлеглому становищі щодо аланського самодержця [Porphyrogenitus 1829, 688]. Цілком можливо, що “архонт Асії”, згаданий Костянтином, міг відповідати “царям” арабських авторів, які посідали підлегле становище щодо верховного правителя аланів. Інформація про царя аланів міститься й у перському анонімному документі “Худуд ал-'Алам”, у якому повідомляється, що цар аланів є християнином і володіє 1000 великих поселень [Minorsky 1937, 161]. Таким чином, наявні відомості дозволяють припускати, що в середині X ст. територію Аланії було об'єднано під єдиним началом. Особливий інтерес становить думка О.В. Гадло, згідно з якою в цей період “Аланія являла собою

утворення, що повністю відповідало всім визнаним стандартам ранньосередньовічної (ранньофеодальної) монархії” [Гадло, 1994, 165].

До числа автономних територій, що входили до складу Хозарського каганату, слід віднести Лісостепове Подоння – частину “країни бургасів”, населену переважно аланами-асами. Мусульманські джерела свідчать про те, що бургаси перебували у підпорядкованому становищі щодо царя-бека хозарів і в якості повинності мали виставляти військо в 10 тисяч вершників [Заходер 1962, 28]. Остання інформація свідчить на користь того, що тут ідеться саме про аланів Лісостепоного Подоння, а не про інші етнічні групи Східної Європи. Лише алани, які компактно проживали в Подонні значним масивом, могли за вимогою хозарських правителів виставити таке значне кінне військо. Цілком можливо, що в Лісостеповому Подонні проживало не одне, а кілька племен аланів-асів. Великий інтерес становить також повідомлення Ібн Русте, згідно з яким у бургасів не було єдиного князя, і це цілком зрозуміло, оскільки під бургасами мусульманських джерел слід розуміти не лише аланів Лісостепоного Подоння, а й населення суміжних регіонів Східної Європи. Ібн Русте підтверджує те, що бургасам було властиве самоврядування. За його даними, серед бургасів у кожній місцевості були один чи два старці, які вершили справи (або суд) [Заходер 1962, 246]. Цілком можливо, що до аланів-бургасів Лісостепоного Подоння хозарський уряд надсилав свого намісника-тудуна, присутність якого обмежувала повноваження місцевих вождів та старійшин.

Що стосується періоду перебування аланів-асів Лісостепоного Подоння у складі Хозарського каганату, то серед дослідників з цього приводу немає суттєвих розбіжностей. Вони вважають, що переселення аланів-асів з Північного Кавказу до Лісостепоного Подоння відбулося у першій половині VIII ст., що підтверджується не лише речовими комплексами, а й нумізматичним матеріалом [Иченская 1982]. Саме це збіглося з процесом формування салтівської археологічної культури. Проте щодо часу та причин зникнення салтівських поселень у басейні Дону існують різні думки. Так, С.О. Плетньова та А.З. Винников

вважають, що салтівські поселення в басейні Дону припинили своє існування наприкінці IX ст. внаслідок навали печенігів і це змусило аланів-асів переселитися на територію сусідніх слов'янських племен [Плетнева 1964, 24–33; Плетнева 1989, 283; Винников 1984, 72–128]. Про переселення аланів, носіїв особливого доліхокранного антропологічного типу, на територію сіверян можуть свідчити дані антропологічних досліджень [Алексеев 1969, 191, 194]. М.І. Артамонов вважав, що алани Лісостепового Подоння позначалися в кембриджському документі як жителі країни Асія, які виступили на зламі IX–X ст. проти хозарів, а тому зазнали нападу з боку хозарів і після того шукали притулку у печенігів [Артамонов 1962, 358]. О.В. Гадло підтримав цю гіпотезу, але вважав, що в 913 р. цих асів, розгромлених хозарами, було переселено останніми знову до верхів'їв Кубані, звідкіля вони переселилися у VIII ст. [Гадло 1994, 22]. Проте аналіз нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтова дозволив О.В. Іченській зробити висновок, що занепад салтівських поселень у Лісостеповому Подонні відбувся саме у другій половині X ст. [Иченская 1982, 145–146]. Саме це дає можливість пристати до думки тих дослідників, які вважають, що салтівські поселення в Лісостеповому Подонні зникли внаслідок подій 965 р., які призвели до занепаду Хозарського каганату. О.Б. Головка вважає, що поселення аланів зазнали нападу з боку торків-узів, які були союзниками Святослава у війні проти хозарів [Головка 1999]. На думку Г.Є. Афанасьєва, поселення аланів у Подонні зникли внаслідок слов'янської експансії. Дослідник (на основі факту зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. і появи їх тут знову у другій половині X ст.) зробив висновок про переселення аланів звідси до Середнього Подоння і подальше їхнє повернення на батьківщину після розгрому Хозарського каганату [Афанасьев, Рунич 2001, 236–239]. Цікаво, що на ймовірність зворотного переселення аланів з Дону на Північний Кавказ вказував ще А. Гакстенгаузен, який робив посилання на грузинські літописи, але не називав їх [Кузнецов 1969, 300]. Проте А.Є. Алихова засвідчила факт відселення частини носіїв лісостепового варіанта салтівської

культури до правобережжя Середньої Волги після середини X ст., а це дало їй підстави вважати, що частина аланів після падіння Хозарського каганату просунулась із Подоння на Північний Схід – на територію мордві-мокши [Алихова 1959, 32; Алихова 1969, 5]. Таким чином, можна констатувати, що алани Лісостепового Подоння, які до кінця зберігали вірність хозарам, після 965 р. переселилися у трьох напрямках: на Північний Захід, у середовище слов'ян-сіверян; на Південь – на свою батьківщину на Північному Кавказі; на Північний Схід – на територію мордві на правобережжя Середньої Волги.

Не менш дискусійним питанням є перебування аланів Криму під хозарським протекторатом. С.Б. Сорочан та В.Є. Науменко висловили гіпотезу про існування хозарсько-візантійського кондомініуму в VIII–IX ст., що практично припускає відсутність хозарів у Криму в цей період [Сорочан 2003; Науменко 2004]. Проте дані археологічних розкопок та письмових джерел спростовують це припущення. Як уже зазначалось, у Південно-Західному Криму, в Готії поруч з готами мешкали алани. Як свідчить “Житіє Іоанна Готського”, в 786–787 рр. відбулося протистояння між хозарською адміністрацією і місцевою владою Готії, що призвело до повстання проти хозарів, яке очолив єпископ Іоанн Готський [Васильевский 1912, 396–417]. Очевидно, в адміністративному центрі Готії – Доросі – перебував хозарський намісник-тудун. Хочеться також навести хрестоматійний приклад із твору Феофана, згідно з яким у 711–712 рр. навіть у Херсоні сидів хозарський тудун [Чичуров 1980, 40–42, 64]. Звісно, якби хозарів не було на той час у Криму, то вони б не змогли призначити, хоча б тимчасово, своїх намісників у Херсоні та Готії.

Факт перебування хозарів на Кримському півострові підтверджується результатами археологічних розкопок. О.Г. Герцен, внаслідок проведених розкопок середньовічної фортеці Дорос-Мангуп, зробив висновок, що у фортеці протягом першої половини IX ст. проводилися ремонтні роботи, як і при будівництві хозарських фортець у Подонні та на Північному Кавказі. Це дало підстави дослідникові говорити про тимчасове перебування хозарів

у фортеці Дорос [Герцен 2002, 29–34]. З іншого боку, дослідження І.А. Баранова, О.І. Айбабіна та інших археологів дозволили виявити на території Криму велику кількість пам'яток салтівської культури, а це може бути вагомим аргументом на користь того, що значна частина Криму протягом досить тривалого часу входила до складу Хозарського каганату [Баранов 1990; Айбабин 1999, 171–224]. О.І. Айбабін, опираючись на дані листа Фотія та на дані археологічних розкопок на Боспорі, вважає, що вже в останній чверті IX ст. хозари втратили свою владу в Криму. Початок же хозарської присутності на півострові дослідник відносить до кінця VII ст. [Айбабин 1999, 171–224].

Звісно, без наявності міцного правління та боєздатного війська хозари не змогли б утримати владу на величезній території Хозарського каганату. Про хозарське військо арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте повідомляв, що їхній цар “поклав на заможних і багатих із них обов’язок постачати вершників, скільки можуть вони за кількістю майна свого і за успішністю промислів своїх”, і при цьому “кінське царське військо складалося із 10 000 вершників, зобов’язаних до постійної служби, які перебували на утриманні царя, що виставлялися людьми багатими як повинність” [Хвольсон 1869, 18]. Щодо перших, то ал-Масуді, арабомовний автор першої половини X ст., зазначив, що “серед царів Сходу немає жодного, крім царя хозарів, у якого б військо перебувало на утриманні” [Заходер 1962, 130].

До цих найманців ал-Масуді відніс мусульман *ал-арсію*, вихідців із Хорезму (ватажок котрих обіймав посаду царського вазіра), з яких 7 000 чоловік воюють на конях разом з царем, озброєні луками та списами, вбрані у панцирі, шоломи та кольчуги [Минорский 1963, 193–194]. Отже, це була важко озброєна кавалерія, яка існувала у сармато-аланів догунських часів. Про військо хозарського царя, яке складалося з *ал-арсіїв* (*ларсіїв*), ал-Масуді згадує в інших своїх творах. Значення цих воїнів-професіоналів для історії Хозарського каганату було настільки великим, що академік О. Прицак навіть відвів їм провідну роль у заснуванні міста Києва [Голб, Прицак 1997, 66]. Підставою для такого

припущення стала запропонована О. Прицаком етимологія назви міста – *Kuyaba*, яка зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Прицак вбачає у першій частині цього топоніма ім’я хозарського вазіра хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) – *Kuya*, а в другій частині – східноіранський суфікс прикметників *awa* [Голб, Прицак 1997, 75–77]. Слід зазначити, що академік П.П. Толочко категорично не згоден із гіпотезою О. Прицака [Толочко 1999, 34–54].

Проте хозари активно застосовували військовий потенціал не лише ал-арсіїв, а й аланів Північного Кавказу та Лісостепового Подоння. Зокрема, слід відзначити провідну роль аланів Лісостепового Подоння у формуванні збройних сил Хозарського каганату. Алани донського лісостепу, на відміну від своїх північнокавказьких одноплеменників, з початку VIII ст. до другої половини X ст. перебували на постійній службі у хозарів. Тому особливий інтерес становить висунута О.В. Гадлом та підтримана багатьма сучасними дослідниками гіпотеза, згідно з якою алани переселилися з Північного Кавказу до Лісостепового Подоння не стихійно – це було переселення, “цілеспрямовано вчинене хозарським урядом” [Гадло 1984, 26]. Як вже зазначалося, це насамперед були вихідці із Західної Аланії – Асії, якій був притаманний певний сепаратизм. Отже, переселяючи аланів-асів до північно-західних районів Хозарського каганату, хозари намагалися вирішити два завдання: по-перше – послабити на Північному Кавказі західне угруповання аланів-асів; по-друге – за допомогою аланів-асів зміцнити свої військово-політичні позиції серед місцевих слов’янських племен, які стали данниками хозарів. Політика переселень є дуже типовою для імперських формувань, до числа яких належала Хозарська держава за часів свого розквіту.

Як уже зазначалося, багато дослідників історії Хозарського каганату підтримують гіпотезу, згідно з якою алани-аси Східної Європи значилися в мусульманських джерелах як буртаси [Афанасьев 1984]. З огляду на це великий інтерес для нас становить інформація мусульманських авторів про буртасів. У своєму листі хозарський цар Йосип перелічує підвладні йому народи,

серед яких він згадує народ *бурт-с* [Кокочов 1932, 98–102]. Дані мусульманських авторів про буртасів, зібрані і систематизовані Б.М. Заходером, доповнюють відомості Йосипа і дозволяють вбачати в буртасах той народ, володарі якого, за словами Ібн Русте, виставляють воїнів “як повинність” [Хвольсон 1869, 18]. Серед загальної інформації мусульманських авторів про буртасів для нас великий інтерес становлять такі дані:

- буртаси постійно воювали з булгарами та печенігами;
- вони виставляли десять тисяч вершників;
- буртаси – стійкі та хоробрі, у них досконале обличчя та весь зовнішній вигляд;
- зброєю буртасів були два кинджали (дротики), сокира, лук; у них не було панцира та кольчуги;
- конем у них володів не кожен, а лише той, хто мав певне майно [Заходер 1962, 27–28; Хвольсон 1869, 19–21].

Таким чином, є підстави вважати, що один із князів буртасів був васалом хозарського кагана і у разі війни мав виставити велику дружину воїнів, яка мала складатись з легкої кавалерії та піхоти.

Якщо вважати буртасів за аланів, то великий інтерес для нас становлять дослідження, проведені в Лісостеповому Подонні (там з початку VIII ст. перебували аланські переселенці з Північного Кавказу). С.О. Плетньова зазначила, що “це населення відіграло в каганаті роль своєрідного козацтва”, основною функцією якого була “не охорона кордонів, а втілення в життя наступальної політики каганату щодо західних та північно-західних сусідів” [Плетнева 1989, 282]. Аналогічної думки дотримується Г.Є. Афанасьєв, який вважає, що алани верхів’їв Сіверського Дінця, Оскола та Середнього Дону будували свої фортеці, захищаючись від слов’ян, небезпека з боку яких постійно зростала [Афанасьєв 1993, 4–12]. З огляду на це С.О. Плетньова зазначила, що “відомо 10 таких городищ, причому сім з них зосереджено у верхів’ях Сіверського Дінця”, вони “розташовані там на відстані 10–20 км одне від одного і є фактично цілісною лінією міцних укріплень” [Плетнева 1989, 7]. Г.Є. Афанасьєв нарахував у цьому районі аж 20 городищ салтівської культури [Афанасьєв 1987, 89].

За розробленою Г.Є. Афанасьєвим класифікацією, ці городища можна поділити на 4 типи, згідно з тим, як саме вони використовувались у ролі фортифікаційних укріплень. Особливий інтерес становлять городища 4-го типу, “які не мали генетичних зв’язків з городищами трьох типів ні в архітектурному вирішенні організації оборони, ні в конструктивних особливостях стін (панцирна кладка із кам’яних блоків або цегли, дерев’яні конструкції тощо)”. До цих споруд належить і городище у Верхньому Салтові на території Харківської обл. Г.Є. Афанасьєв вважає, що найбільш близькі паралелі “дозволяють говорити про візантійські витоки архітектури цих фортець” [Афанасьєв 1987, 89–132]. За спостереженнями дослідника, городища 1–3-го типів не використовувалися “для влаштування постійних жителів”, а для городищ 4-го типу була характерною тенденція до “використання площ фортець для забудови” [Афанасьєв 1987, 137–138]. Г.Є. Афанасьєв зазначає, що західніше від Верхньосалтівського городища, яке він відносить до городищ 4-го типу, було знайдено пам’ятники роменської культури. Саме це дозволило досліднику зробити висновок, що “таке розміщення городищ 4-го типу виключно в прикордонних зі слов’янськими землями районах салтівської території дозволяє бачити в їхньому створенні цілеспрямовані державні дії з метою зміцнення найвідповідальніших рубежів оборони” [Афанасьєв 1987, 140]. В.О. Іванов, на відміну від більшості дослідників, вважав, що салтівські городища в басейні Сіверського Дінця було збудовано не для захисту від нападків слов’ян, а як систему оборони проти печенізької загрози із заходу, яка на початку X ст. стала реальною [Іванов 1995–1996, 89].

Військова справа аланів Лісостепового Подоння, їхнє озброєння, структура та соціальний склад війська майже з моменту відкриття Верхньосалтівського катакомбного могильника були завжди в центрі уваги дослідників. Дослідженням цих питань займались В.А. Бабенко [Бабенко 1910, 12, 26], В.В. Арєнд [Arєndt 1934, 48–68], А.А. Захаров [Zakharov 1934, 6–47], М.Я. Мерперт [Merpert 1955, 143–151], Б.А. Шрамко [Шрамко 1962, 282–283] та С.О. Плетньова [Плетнева 1967, 158, 162–

170; Плетнева 1989, 273–282]. Проте найбільш детально розглянув їх у своїй статті А.В. Криганов. Це пов'язується з тим, що протягом останніх десятиліть колекція аланського озброєння значно збільшилася – при написанні статті було використано матеріали понад 280 поховальних комплексів зі зброєю [Криганов 1993, 52–62]. Підсумовуючи свої спостереження щодо видів озброєння аланів Лісостепоного Подоння, А.В. Криганов дійшов висновку, згідно з яким “за своїм складом комплекс бойових засобів аланів Подоння є характерним для легкоозброєного війська”; його представлено бойовими сокирами, луками та стрілами, шаблями та кінською зброєю [Криганов 1993, 58].

Щодо інтерпретації видової структури війська аланів Лісостепоного Подоння існує кілька підходів. На думку В.А. Бабенка, салтівське військо складалося з озброєної сокирами й кинджалами піхоти і кавалерії, озброєної шаблями й списами [Бабенко 1914, 443]. Аналогічних поглядів дотримується також А.В. Криганов, який зазначив, що алани майже не послуговувалися списами під час бойових дій [Криганов 1993, 59]. Іншої думки з цього приводу дотримувалися М.Я. Мерперт та С.О. Плетньова, які вважали, що все салтівське (в тому числі аланське) військо було виключно кінним [Мерперт 1955, 143–151; Плетнева 1967, 168]. На нашу думку, більш аргументованим є перше припущення, на користь якого може свідчити те, що у ранньосередньовічних кочовиків піхота існувала перш за все для несення гарнізонної служби у фортецях [Криганов 1993, 59].

Що ж до соціального складу війська аланів Лісостепоного Подоння, то на сьогодні це питання залишається найменш розробленим. Причина цього або в обмеженій кількості матеріалу, або ж в методологічному підході. Ще на початку роботи над Верхньосалтівським комплексом В.А. Бабенко висловився на користь існування в салтівців “особливого військового класу” [Бабенко 1914, 439]. Очевидно, таке припущення базувалося на поширених тоді серед дослідників індоіранського суспільства уявленнях про існування трьох стратів, з яких найбільш привілейованим була військова аристократія. В радянський період усі питання соціальної історії роз-

глядалися з позицій класового підходу. Тому М.Я. Мерперт визначив салтівське військо як привілейовану соціальну групу – дружину, у якій існувала майнова диференціація. Дослідник розглядав суспільство аланів Лісостепоного Подоння як спільноту, у якій ще панували родові відносини, а це виключало поголовне озброєння населення [Мерперт 1955, 141–142]. Схожих поглядів дотримується і А.В. Криганов, який вважає, що “за середньовіччя піші військові формування складались, як правило, з ополчення, тобто представників переважно рядового населення” [Криганов 1993, 59]. С.О. Плетньова, аналізуючи поховання воїнів у сусідньому з Верхнім Салтовом Дмитрівському могильнику, дійшла досить цікавого висновку, згідно з яким у хозарському прикордонні жили сім'ї, усе чоловіче населення яких відбувало військову службу, до того ж воєнізація населення торкнулася не лише чоловіків, а й жінок, деякі з яких поховані зі зброєю, воїнськими поясами, зброєю та конями [Плетнева 1989, 278]. Великий інтерес становить походження шкіряних поясів з металевими бляшками, які знаходили в чоловічих і жіночих похованнях катакомбних могильників лісостепоного Подоння. За спостереженнями С.О. Плетньової та Т.І. Макарової, шкіряний пояс з металевими бляшками був для аланів ознакою військової доблесті і з часом замінювався іншим – з більшою кількістю бляшок, що свідчило про заслуги воїна [Макарова, Плетнева 1983, 62–77; Плетнева 1989, 280–281].

Таким чином, є підстави вважати, що алани Лісостепоного Подоння у VIII–X ст. відбували військову службу, охороняючи північно-західні рубежі Хозарського каганату. Про це свідчить досить велика кількість фортець у басейні Сіверського Дінця. Згідно з цим військо аланів мало б складатись не лише з легкої кавалерії, а й з піхоти. Коли наставали тяжкі часи, то до війська долучались і жінки.

Аналогічним чином можна охарактеризувати військову справу північнокавказьких аланів, із середовища яких походили алани-аси Лісостепоного Подоння. При цьому слід враховувати те, що західні північнокавказькі алани-аси вже наприкінці IX ст. могли відокремитись від хозарів, а

в першій половині X ст. влада хозарів розповсюджувалась переважно на східне угруповання аланів. Ал-Масуді повідомляє, що цар аланів вирушив у похід з 30 тисячами вершників [Минорский 1963, 205], а це підтверджує, що його військо складалося з представників декількох племен. Крім кавалерії, північнокавказькі алани могли задіяти піхоту, яка мала відбувати гарнізонну службу у фортецях. Про наявність великої аланської фортеці в районі Дар'яльського проходу, що мав дуже важливе стратегічне значення, може свідчити повідомлення ал-Якубі. Ал-Якубі зазначає, що в 728–729 рр., під час чергової арабо-хозарської війни, арабський полководець Маслама вторгся через Дар'яльський прохід до Північного Кавказу. Проте вирішальної битви між супротивниками не відбулося, і тому головним результатом цього походу було те, що араби захопили у хозарів фортецю “Ворота Аланів” [Якуби 1927, 7]. Ат-Табарі та Ібн ал-Асір повідомляють, що в 735 р. арабський полководець напав на Аланію і захопив три фортеці, очевидно в районі Дар'ялу [Восточные источники по истории Дагестана 1980, 47].

Дані письмових джерел, археологічних та антропологічних досліджень свідчать про те, що певний прошарок іраномовного населення за хозарських часів мусив зберегтися також у степах Дніпровсько-Донського міжріччя. Тому для нас великий інтерес може становити військова справа степового осілого салтівського населення. На нашу думку, найбільший генетичний зв'язок з сармато-аланами догунської епохи і ранньосередньовічними аланами Північного Кавказу мало населення, яке в VIII–X ст. проживало в районі середньої течії Сіверського Дінця. У цьому районі зафіксовано декілька городищ салтівської культури, що свідчить про наявність сторожової гарнізонної служби, яку відбувало місцеве населення. На велику увагу заслуговують спостереження дослідника цих пам'яток В.К. Міхеєва, який зазначив, що городища біля сіл Маяки, Сидорово, Теплинське, Святогорське, Тетянівське, Кіровське належали до поселень із земляними валами, захищених дерев'яними стінами, котрі утворювали зовнішній і внутрішній панцирі [Михеев 1985, 23]. Дослідник вважає, що такі стіни покривались

зовні глиною та білились, а це, на його думку, свідчить “про існування зв'язків у царині містобудування між болгаро-аланами Подоння і північнокавказьким та дагестанським населенням” [Михеев 1985, 23]. Якщо не торкатись останньої аналогії, то можна помітити, що за своїми конструктивними особливостями салтівські городища середньої течії Сіверського Дінця відрізнялись від відомих кам'яних фортець Лісостепоного Подоння. Проте, як і городища 4-го типу лісостепоного варіанта салтівської культури [Афанасьев 1987, 137–138], городища у районі середньої течії Сіверського Дінця, розташовані біля сіл Маяки, Сидорово та Богородичне (Теплинське), мали хоча й невелике, проте постійне населення. Про це можуть свідчити зольники та культурний шар від 40 до 75 см на території Маяцького городища; напівземлянка та культурний шар від 50 до 80 см у Сидоровському городищі; а також наявність форпосту (“невеликого відокремленого куполоподібного пагорба”) на території Теплинського городища [Михеев 1985, 12–13, 19–20, 21]. Очевидно, у цих городищах постійно перебували військові гарнізони, в обов'язок яких входило охороняти західні кордони Хозарського каганату від нападів печенігів та інших кочівників.

Що стосується озброєння місцевого населення, то В.К. Міхеєв не бачить великої різниці між видами озброєння осілого населення степової і лісостепоногої зони басейну Сіверського Дінця, які він відносить до одного комплексу. Крім цього, дослідник висловив припущення про те, що виробити з металів (в тому числі і зброя) могли виготовлялись і місцевими ремісниками. Про це, на його думку, свідчить знайдене в Маяках житло № 4 [Михеев 1985, 89]. За спостереженнями В.К. Міхеєва, салтівські майстри виготовляли шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків, бойові ножі та кинджали, обушки. Окрім того, на території салтівських поселень уздовж всієї течії Сіверського Дінця знаходили вудила та стремени [Михеев 1985, 90–92]. З огляду на це можна висловити припущення, що військо осілого населення середньої течії Сіверського Дінця складалось, як і в Лісостеповому Подонні, з легкої кавалерії та піхоти, бо місцеві гарнізони мусили відбувати прикордонну гарнізонну службу.

У генетичному зв'язку з салтівським населенням басейну Сіверського Дінця мало перебувати і населення Саркелу – хозарської фортеці, розташованої на лівому березі Нижнього Дону. Дуже поширеною є думка, згідно з якою візантійці збудували Саркел як фортецю від наскоків сусідів Хозарського каганату, якими могли бути руси, печеніги, мадяри [Артамонов 1962, 301–302]. Досліджуючи матеріали Лівобережного Цимлянського городища, тобто Саркелу, М.І. Артамонов дійшов висновку, що “безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, безумовно, були представники місцевого населення”. На думку дослідника, “присланий візантійським імператором на прохання хозар Петроном та прибулі з ним візантійські спеціалісти, найвірогідніше, були радниками хозарів”. На користь цього припущення свідчать місцеві традиції будівництва – за наявності візантійських канонів забудови міст та фортець [Артамонов 1962, 301–302]. Цілком вірогідно, що до будівництва Саркельської фортеці могли долучатися місцеві алани. Про це свідчать особливості похоронного обряду й антропологічного типу населення, що залишило після себе найбільш ранні поховання салтівського типу у Саркелі. Їх було представлено переважно похованнями в ґрунтових ямах круглої форми, хоча зустрічались ґрунтові поховання зливківського типу у прямокутних ямах. Серед поховань круглої форми були як індивідуальні, так і колективні поховання. При цьому чоловіків було поховано у прямому положенні на спині, а жінок – у зігнутому положенні на боці, тобто як у багатьох катакомбах Північного Кавказу та Лісостепового Подоння. До хозарського періоду також належать два поховання в підбоях, у яких підбої було вирито в стінках залишеної напівземлянки [Артамонова 1963, 12–14, 20; Плетнева 1984, 11]. Це знаходить аналоги в місцях розселення аланів у Лісостеповому Подонні [Плетнева 1989, 65–67]. Крім того, на території Саркелу було знайдено зруйноване салтівське поховання в катакомбі, а неподалік – на протилежному березі Дону біля Правобережного Цимлянського городища – було виявлено катакомбний могильник салтівського типу [Артамонова 1963, 20; Артамонов 1963, 6]. Як відзначив В.В. Гінзбург,

краніологічні серії із салтівських поховань Саркелу знаходять аналоги серед черепів як Зливківського могильника, так і серед серій верхньосалтівського доліхо-мезокранного типу [Гінзбург 1963, 262–264]. Все це дає підстави стверджувати, що салтівське населення початкового періоду існування Саркелу не було однорідним і складалося переважно з вихідців з північнокавказької Аланії [Бубенок 2001].

За спостереженнями М.І. Артамонова, від самого початку існування фортеці населення Саркелу складалось із двох етнографічних груп. Перша – це осіле населення, носії салтівської культури, котрі проживали у західній, найбільш доступній частині фортеці. Що ж до другої групи населення Саркелу, то вона досить тривалий час зберігала пережитки кочового побуту. Кочівники проживали у східній, найменш доступній частині фортеці. На думку М.І. Артамонова, ці кочівники були військовим гарнізоном фортеці і залишили після себе, на відміну від салтівців, не ґрунтовий, а курганний могильник [Артамонов 1962, 308]. С.О. Плетнева вважає, що в Саркелі ця частина населення складалася з прийнятих на службу до хозарів узів та печенгів [Плетнева 1990].

Таким чином, у хозарську епоху алано-болгарське населення Саркелу, на відміну від аланів басейну Дону та Сіверського Дінця, не посідало вагомих позицій у війську хозарів на західних кордонах їхньої держави. Це можна пояснити рівнем озброєння, яким доцільно було послуговуватися у степу. Цілком вірогідно, що це салтівське військо могло складатися з піхоти та навіть не з легкої кавалерії. Про їхню бідність та підневільне становище свідчить те, що житла салтівців було розташовано у західній, найбільш доступній частині фортеці. Провідна роль у степах навколо Саркелу мала належати кавалерії, переважно легкій, і тому військовий гарнізон кочівників знаходився у східній, найбільш захищеній частині саркельської фортеці, а поза межами фортеці і кочівники залишили курганний могильник.

Інша ситуація склалася у басейні Сіверського Дінця та Середнього Дону. Військо місцевих аланів та болгар складалося з легкої кавалерії та піхоти, яку доцільно було використовувати не лише для захисту

фортець, а й у відкритому бою в зоні лісостепу, де місцевість відзначається різноманітністю ландшафту. Що ж до війська ал-арсіїв – воно складалося з важкої кавалерії, озброєної списами та луками і захищеної шоломами, панцирами та кольчугами, витоки якої сягають догунських часів. Саме так було озброєно сарматів та аланів за часів пізньої античності. З огляду на те що основу війська середньовічних кочівників становила легка кавалерія, озброєна луками, шаблями та іншою зброєю, стає зрозуміло, чому хозари використовували ал-арсіїв як свою ударну силу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що приклад аланів-асів дозволяє припускати, що за часів раннього середньовіччя війська Хозарського каганату формувались за етнічною ознакою. Причому військо набиралося з підкореного населення примусово. Проте в Хозарському каганаті існували й загони військових найманців – ал-арсіїв, хорезмійців сармато-аланського походження. Тому намагання хозарів активно використовувати військовий потенціал саме аланів можна пояснити тим, що сармато-аланські племена були попередниками тюрків у євразійських степах. Вони створили і розвинули кавалерію. “Іранці, – за словами Г.В. Вернадського, – протиставили важку кавалерію, озброєну мечем та списом як основною зброєю, і легку кавалерію, озброєну луком та стрілами” [Вернадский 1997, 116]. Ці традиції було запозичено і вдосконалено за часів середньовіччя кочівниками алтайського походження. Проте після навали гунів нащадки сармато-аланів проживали переважно не в степовій зоні, а в горах Криму, Кавказу, на землях донському лісостепу. Наявність нових умов сприяла розвитку серед аланів також і пішого війська. Таким чином, військові об’єднання аланів можна було задіяти у різноманітних військових операціях. Цим і скористались насамперед хозари.

До числа примусових обов’язків підкорених хозарами народів слід також віднести існування шлюбів, що укладалися хозарським каганом та царем (беком) з дочками підвладних хозарам народів. За даними ал-Масуді, хозарський каган перебував у палаці царя-заступника і з ним проживали 25 дружин – відповідно до кількості підкорених хозарами народів [Заходер 1962].

Аналогічні шлюби укладали і хозарські царі – заступники кагана. Про це йдеться, наприклад, у Кембриджському документі, де згадується факт подальшого переходу царя аланів під протекторат Візантії на початку X ст. і подальша його відмова від союзу з цією християнською державою на користь хозарів. Унаслідок цього хозарський цар Аарон оженив свого сина Йосипа, майбутнього правителя хозарів, на дочці підкореного царя східних аланів [Голб, Прицак 1997, 136, 141]. Таким чином, за допомогою своїх дружин-заручниць хозарські правителі намагались утримати свою владу. У зв’язку з цим досить проблематично вважати хозарів за етнічну спільноту, якій була притаманна така риса, як ендогамія. Слід додати, що екзогамія могла поширитися не лише серед хозарської верхівки, а й серед тієї частини хозарів, які прийняли іудаїзм. Насамперед про це свідчать імена тюркського походження, присутні в переліку авторів т. зв. “Київського листа хозарських євреїв”, який О. Прицак датує початком X ст. [Голб, Прицак 1997, 53–61].

Крім того, слід звернути увагу на те, що алани посідали вагомі позиції в економіці Хозарського каганату. За спостереженнями В.К. Міхеєва, постійними мешканцями околиць Верхнього Салтова були воїни-землероби. Дослідник обґрунтовано вважає, що ці алани ще на Північному Кавказі перейшли від кочового скотарства до землеробства і тому землеробство було основою економіки у цьому регіоні Хозарського каганату [Михеев 2004, 90–91]. Слід зазначити, що таке ж значення мало землеробство і для аланів Північного Кавказу [Кузнецов 1971]. Крім того, поселення аланів на Північному Кавказі та в Подонні були великими ремісничими центрами, де вироблялася зброя, керамічний посуд, знаряддя праці, а це відіграло значну роль в економіці Хозарського каганату [Кузнецов 1971; Михеев 2004].

Велике значення в економіці Хозарського каганату мала торгівля. А.П. Новосельцев вважав, що торгівлю в Хозарському каганаті було зосереджено переважно в руках єврейських купців-раданітів [Новосельцев 1990, 116]. Проте це не означає, що алани не були задіяними у міжнародній торгівлі. Нумізматичний матеріал з Верхнього

Салтова містить велику кількість монет з території Арабського халіфату та Візантії [Иченская 1982]. Але багато з цих монет було знайдено в похованнях, вони мали отвори, що свідчить про недостатній розвиток товарно-грошових відносин у аланів Лісостепоного Подоння. Якщо вбачати в аланах Лісостепоного Подоння жителів країни буртасів, то слід звернути увагу на повідомлення мусульманських авторів, згідно з якими з країни буртасів вивозили хутра чорної та червоної лисиці, відомі в мусульманських країнах як *ал-буртасі-йя* [Заходер 1962, 242]. Якщо припустити, що з самоназвою східноєвропейських аланів-асів була *fard-as* (*буртас*) – “аси, які обслуговують переправи” – [Бубенок 1997, 123–137], то є підстави вважати, що ці алани, обслуговуючи переправи через річки у Східній Європі, були активно задіяними у трансконтинентальній торгівлі. Аналогічним чином можна охарактеризувати позиції у міжнародній торгівлі аланів Північного Кавказу, які проживали біля важливого для комунікацій Дар’яльського проходу [Кузнецов 1971]. Проте ранньосередньовічні джерела не містять інформації про аланських купців у хозарський період, хоча за часів розвиненого середньовіччя у наративних текстах аланські купці згадувались досить часто. Це можна пояснити тим, що лише тоді, коли на Північному Кавказі утворилася самостійна держава Аланія, цей більш високий етап у соціальному розвитку аланів сприяв виділенню з їхнього середовища професійних купців, які обстоювали не лише свої особисті інтереси, а й державні.

Таким чином, алани і споріднені з ними етнічні групи досить вдало вписалися в соціальну структуру хозарського суспільства. Найвищий щабель у соціальній ієрархії хозарського суспільства посідав харизматичний клан кагана, до того ж іноземного походження. Представники хозарського етносу посідали панівне становище в суспільстві, хоча при цьому принцип ендогамії міг порушуватись. І родина кагана, і самі хозари – як панівна верства суспільства – попри існування міст у державі, намагалися зберігати традиції попереднього кочового способу життя. У залежному становищі від хозарів були народи або етнічні групи, які передували появі хозарів у Східній Європі та на Кавказі. Насамперед до їхнього числа слід віднести аланів Північного Кавказу та Лісостепоного Подоння. Вони були даниками хозарів та займалися, переважно напівкочовим скотарством і землеробством та становили основу хозарського війська у разі війни. Найнижчий щабель у соціальній ієрархії хозарського суспільства посідали раби іноземного походження. Все це дозволяє вважати, що хозари навіть в X ст. продовжували зберігати багато традицій кочового суспільства. З іншого боку, існування у хозарів війська найманців із числа ал-арсіїв, запровадження інституту намісників-тудунів та інше дозволяє вважати, що хозарське суспільство у своєму розвитку уже до певної міри відійшло від того рівня, коли родові відносини були домінуючими. Взаємовідносини хозарів із залежними народами, в тому числі й з аланами, базувалися на принципах васалітету.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. Симферополь, 1999.
- Алексеев В.П.* Происхождение народов Восточной Европы. Москва, 1969.
- Алихова А.Е.* Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н.э. // **Из древней и средневековой истории мордовского народа.** Саранск, 1959.
- Алихова А.Е.* Средне-цнинская мордва // **Материальная культура средне-цнинской мордвы VIII–XI вв.** Саранск, 1969.
- Артамонов М.И.* История хазар. Ленинград, 1962.
- Артамонова О.П.* Могильник Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР (МИА).** №109. Москва, 1963.
- Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). // **Археологические открытия на ново-стройках.** Вып. 2. Москва, 1987.

- Афанасьев Г.Е. **Донские аланы**. Москва, 1993.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. **Мокрая Балка**. Дневник раскопок. Вып. 1. Москва, 2001.
- Бабенко В.А. **Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года**. Москва, 1910.
- Баладзори. **Книга завоевания стран** / Пер. П.К. Жузе. Баку, 1927.
- Баранов И.А. **Таврика в эпоху раннего средневековья**. Киев, 1990.
- Бубенок О.Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.)**. Киев, 1997.
- Бубенок О.Б. Аланы-асы в Саркеле – Белой Веже // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (МАИЭТ)**. Вып. VIII. Симферополь, 2001.
- Васильевский В.Г. Житие Иоанна Готского // **Васильевский В.Г. Труды**. Т. II. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1912.
- Вернадский Г.В. **Монголы и Русь**. Тверь – Москва, 1997.
- Винников А.З. **Славянские курганы лесостепного Дона**. Воронеж, 1984.
- Восточные источники по истории Дагестана** / Пер. М.Е. Саидова и А.Р. Шихсаидова. Махачкала, 1980.
- Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, 1979.
- Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.
- Герцен А.Г. Хазары в Доросе-Мангупе // **Хазарский альманах**. Т. 1. Харьков, 2002.
- Гинзбург В.В. Антропологический состав населения Саркела – Белой Вежи // **МИА**. №109. Москва, 1963.
- Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва–Иерусалим, 1997.
- Головка О.Б. Торки в історії причорноморських степів // **Східний світ (Etymon)**, 1999, № 1–2.
- Григорьев В.В. Обзор политической истории Хазар // **Россия и Азия**. Санкт-Петербург, 1876.
- Гумилев Л.Н. **Древние тюрки**. Москва, 1993.
- Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв.** Т. I. Москва, 1962.
- Зетейшвили С.Г. Сведения об аланах в “Хронографии” Феофана // **Древнейшие государства на территории СССР**. Москва, 1976.
- Ибн ал-Асир. **Тарих ал-камил** / Пер. П. Жузе. Баку, 1940.
- Иченская О.В. Особенности погребального обряда и матировка некоторых участков Салтовского могильника // **Материалы по хронологии археологических памятников Украины**. Киев, 1982.
- Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда Ібн Фадлана // **Східний світ**, 1995 (№2)–1996 (№1).
- Калинина Т.М. О веротерпимости в Хазарии // **IV сходовознавчі читання А. Кримського**. Тези міжнародної наукової конференції. Київ, 2000.
- Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // **Археологія**, 1993, №2.
- Кузнецов В.А. Рецензия на работу С.А. Плетневой «От кочевий к городам» // **СА**, 1969, № 2.
- Кузнецов В.А. **Алания в X–XIII вв.** Орджоникидзе, 1971.
- Кузнецов В.А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю.А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей**. Киев, 1899.
- Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // **СА**. Т. XXIII. Москва, 1955.
- Минорский В.Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Михеев В.К. **Подонье в составе Хазарского каганата**. Харьков, 1985.

Михеев В.К. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // **Хазарский альманах**. Т. 3. Киев – Харьков, 2004.

Науменко В.Е. Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов // **Хазарский альманах**. Т. 3. Киев – Харьков, 2004.

Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.

Плетнева С.А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // **Краткие сообщения Института археологии АН СССР (КСИА)**. Вып. 99. Москва, 1964.

Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // **Плиска–Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976**. Т. II. София, 1984.

Плетнева С.А. **На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс**. Москва, 1989.

Плетнева С.А. **Печенеги и гузы на Нижнем Дону**. Москва, 1990.

Сорочан С.Б. “Дело” епископа Иоанна Готского в связи с историей византийско-хазарских отношений в Таврике // **Хазарский альманах**. Т. 2. Киев – Харьков – Москва, 2003.

Толочко П.П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь**. Киев, 1999.

Хвольсон Д.А. **Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства**. Санкт-Петербург, 1869.

Чичуров И.С. **Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора**. Москва, 1980.

Шрамко Б.А. **Древности Северского Донца**. Харьков, 1962.

Якуби. **История** / Пер. П. Жузе. Баку, 1927.

Arendt W.W. Türkische Sabel aus VIII–IX Jahrhunderten // **Arhaeologia hungarica**, 1934, Т. XVI.

Constantinus Porphirogenitus. **De ceremoniis anlae Byzantinae**. L. II. Bonnae, 1829.

Ibn al-Asir. **Al-Kamil fi Tarikh**. Beirut, 1978.

Minorsky V. **Hudud al-‘Alam. The regions of the World**. London – Oxford, 1937.

Tabari. **Tarikh ar-rusul wa-l-muluk**. Edition Critique par Mohammad Abul Fadl Ibrahim. Vol. VIII.

Zakharow A.A. Betrage zur Frage der türkische Kultur der Volkerwanderungszeit // **Arhaeologia hungarica**, 1934, Т. XVI.